

Polska szkoła badań nad Zagładą na przykładzie prac Centrum Badań nad Zagładą Żydów w Warszawie

Jacek Leociak

Zagłada dokonała się na polskiej ziemi i w polskiej obecności. Będąc w fundamentalnym sensie doświadczeniem żydowskim, stanowi przecież także składnik polskiego losu, jest jednym z kluczowych polskich doświadczeń XX wieku. Jednakże twierdzenie, że Zagłada jest również szczególnego rodzaju polskim doświadczeniem – nie ma nic wspólnego z próbą narodowego zawłaszczenia, z polonizowaniem Holocaustu.

Wprowadzenie

Badania nad zagładą Żydów nie polegają przede wszystkim na opisywaniu pomocy, jakiej Polacy udzielali Żydom w czasie Zagłady. Co więcej, **Holokaust nie wydarzył się tylko po to, aby Polacy mogli poinformować o nim świat i ratować Żydów.** Wymuszenie 6 milionów Żydów tylko dlatego, że byli Żydami, jest w sposób oczywisty częścią historii świata, należy do dziedzictwa całej ludzkości. Zagłada nie może być zatem upaństwowiona, zmonopolizowana i ujęta w ramy partyjnej, ideologicznej czy religijnej ortodoksji.

Centrum Badań nad Zagładą Żydów

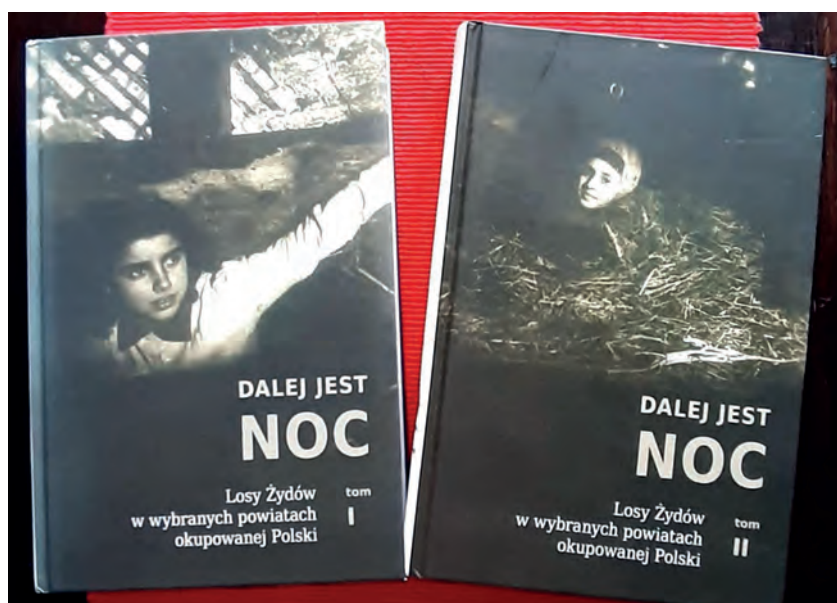
Jedynym zinstytucjonalizowanym ośrodkiem naukowym w Polsce, który zajmuje się wyłącznie Zagładą, jest

Centrum Badań nad Zagładą Żydów, utworzone w 2003 roku i działające w ramach Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.

Od 2005 roku Centrum wydaje rocznik „Zagłada Żydów. Studia i materiały”, jedyny w Polsce i jeden z nielicznych na świecie periodyków naukowych poświęconych w całości problematyce Zagłady. Każdy z numerów pisma ma temat dominujący. W pierwszym numerze z 2005 roku były nim stosunki polsko-żydowskie podczas okupacji. W roku 2006 – szeroko zarysowana problematyka współpracy z Niemcami (zarówno Polaków, jak i Żydów). W 2007 roku dominował temat zagłady Żydów na prowincji. Numer z roku 2008 podejmował zagadnienie pomocy niesionej Żydom w czasie Zagłady i polskiego piśmiennictwa na ten temat. W 2009 roku zajęliśmy się kwestią **postaw i zachowań Kościoła katolickiego wobec Żydów i ich eksterminacji.** W roku 2010 pisaliśmy o nadużyciach w badaniach nad doświadczeniem Zagłady i o kiczu holokaustowym. W roku 2011 – o traktowaniu ukrywających się Żydów przez zbrojne formacje polskiego podziemia. W 2012 roku dominował temat masowej eksterminacji Żydów polskich na terenie Generalnego Gubernatorstwa (w związku z 70. rocznicą rozpoczęcia akcji „Reinhardt”). W numerze z roku 2013 podjęliśmy problematykę źródeł historycznych do badań nad Zagładą i sposobów ich interpretacji.

Powstałe w 2003 r. Centrum Badań nad Zagładą Żydów przy IFIS PAN wydaje w cyklu rocznym naukowe pismo pt. „Zagłada Żydów. Studia i materiały”. Numer 16 z 2020 r. poświęcony został gettu łódzkiemu. Fot. Robert Szuchta

Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski. Dwa tomy publikacji Centrum Badań nad Zagładą Żydów podsumowujące wieloletni projekt badawczy nad losem ludności żydowskiej w trzeciej fazie Holocaustu w 9 powiatach Generalnego Gubernatorstwa. Fot. Robert Szuchta

Licznie zgromadzona publiczność uczestnicząca w dyskusji ze współautorami książki *Dalej jest noc...*, która odbyła się 22 kwietnia 2018 r. w Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. Fot. MHŻP POLIN

Jubileuszowy 10. numer z 2014 roku, wydany w dwóch tomach, skupiał się na losie Żydów w Warszawie, zarówno za murami getta, jak i po „stronie aryjskiej”. W roku 2015 redakcja wróciła do szeroko pojętej problematyki pomocy i ratowania Żydów. Wspólnym mianownikiem numeru z roku 2016 był **kontekst europejski Zagłady**. W 2017 roku wydaliśmy numer poświęcony 75. rocznicy rozpoczęcia akcji „Reinhardt”. W 2018 roku odnotowaliśmy 75. rocznicę powstania w getcie warszawskim oraz 50. rocznicę Marca 1968. W numerze z 2019 roku tematem przewodnim była problematyka religijna i teologiczna w odniesieniu do Zagłady. Numer z roku 2020 poświęcony jest przede wszystkim fenomenowi getta łódzkiego.

Projekty badawczo-wydawnicze

Członkowie i współpracownicy Centrum zrealizowali szereg projektów badawczych, które zaowocowały istotnymi publikacjami. W 2007 roku ukazała się książka *Prowincja Noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, pod red. Barbary Engelking, Jacka Leociaka i Dariusza Libionki. Efektem kolejnego projektu badawczego był tom studiów *Zarys krajobrazu. Wieś polska wobec zagłady Żydów 1942–1945*, pod red. Barbary Engelking i Jana Grabowskiego (2011), następnie książka *Klucze i kasa. O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych, 1939–1950*, pod red. Jana Grabowskiego i Dariusza Libionki (2014). W 2018 roku ukazała się dwutomowa publikacja *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, pod red. Barbary Engelking i Jana Grabowskiego. Rzecz liczy 1694 strony (w tym 260 stron bibliografii, indeksów osobowych i geograficznych).

Autorzy wykorzystali **źródła zgromadzone w archiwach polskich, izraelskich, amerykańskich, niemieckich, ukraińskich, białoruskich i rosyjskich** oraz objęli kwerendą dokumentację Polskiego Państwa Podziemnego, władz emigracyjnych, żydowskich orga-

nizacji samopomocy społecznej, polskiej i niemieckiej administracji, żandarmerii, policji granatowej, przebadali prasę konspiracyjną i „gadzinową”, relacje żydowskie i polskie, zeznania składane w powojennych procesach lub przed organami badania zbrodni hitlerowskich w Polsce, a także akta niemieckich dochodzeń i procesów przeciwko sprawcom Zagłady.

Pojawienie się nowych nieznanych dotąd źródeł, wcześniej trudno dostępnych bądź w ogóle nieosiągalnych, skłoniło Centrum do uruchomienia **serii wydawniczej „Negativa”**. Podejmowane są tu tematy trudne, bolesne, niejednokrotnie drastyczne, sytuujące się w obszarze różnych tonacji szarości przechodzących w czerń, wcześniej marginalizowane bądź nieobecne w historiografii. Ukazało się dotąd pięć opracowań, z reguły niewielkich objętościowo, ale zawsze o dużym ciężarze gatunkowym: Barbara Engelking, *„Szanowny panie Gistapo”. Donosy do władz niemieckich w Warszawie i okolicach w latach 1940–1941* (2003); Jan Grabowski, *„Ja tego Żyda znam!”. Szantażowanie Żydów w Warszawie 1939–1943* (2004); Agnieszka Haska, *„Jestem Żydem, chcę wejść”. Hotel Polski w Warszawie 1943* (2006); Barbara Engelking i Jan Grabowski, *„Żydów łamiących prawo należy karać śmiercią!”. „Przestępczość” Żydów w Warszawie 1939–1942* (2010); Tadeusz Markiel i Alina Skibińska, *„Jakie to ma znaczenie, czy zrobili to z chciwości?”. Zagłada domu Tryncherów* (2011).

Centrum Badań nad Zagładą Żydów **koncentruje się na „pamięci odzyskanej”**, a widoczną tego manifestacją jest seria edytorska „Biblioteka Świadectw Zagłady”. Oto świadkowie Zagłady, bohaterowie kolejnych edycji: Szmul Rozensztajn, Perec Opoczyński, Stanisław Gombiński, Symcha Binem Motyl, Rywka Finkelsztejn, Mietek Pachter, Chaja Rosenblatt i Rywka Schenker, Melania Weissenberg, Adam Kamienny, Brandla Siekierka, Chajcia Goldsztejn i Eli Goldsztejn, Tadeusz Obremski, Mirka i Kopel Piżycowie, Stanisław Adler, Jakub Hochberg, Józef Zelikowicz. W przygotowaniu są dalsze tomy.

Nowa szkoła badań nad Zagładą

Fundamentem jest pewna **wspólnota celów i wartości przy różnorodności metod badawczych, horyzontów interpretacyjnych, temperamentów i stylów pisania**. Należą do niej: sprzeciw wobec ideologicznej czy politycznej służebności badań nad Zagładą; sprzeciw wobec forsowanej przez państwo polityki historycznej, rozumianej jako kreowanie jedynie słusznego obrazu przeszłości, służącego doraźnym interesom władzy i mającego od tej władzy *imprimatur*; traktowanie doświadczenia Zagłady jako badawczego i moralnego wyzwania. Chodzi o powinność wobec ofiar: zaświadczyć o ich istnieniu i o ich losie. Chodzi o to, by z możliwą do osiągnięcia precyzją i na podstawie najszerszej dostępnej bazy źródłowej – mówić prawdę, czyli pisać, jak było. **W tym pisaniu trzymać się reguł warsztatu naukowego**, ale nie stronić też od empatii czy wyrażania emocji, które poddane intelektualnej dyscyplinie mogą pomagać w procesie poznania. Chodzi też o szczególną odpowiedzialność badaczy Zagłady wobec problemów współczesności i szczególną wrażliwość na polityczne patologie ujawniające się tu i teraz w życiu publicznym.

To przede wszystkim **interdyscyplinarność**, która jest dla współczesnej humanistyki czymś oczywistym. Do badań nad Zagładą wykorzystywane są narzędzia zaczerpnięte z obszaru tradycyjnych nauk historycznych, historii społecznej, mikrohistorii, socjologii, psychologii i psychoanalizy, etnologii, antropologii kultury i antropologii historycznej, analizy dyskursu. Zagłada wprowadzona zostaje w obszar interdyscyplinarnej refleksji po to, aby **dotrzeć do różnych aspektów, wymiarów i konsekwencji tego wydarzenia i doświadczenia** (psychologicznych i moralnych, filozoficznych i teologicznych, socjologicznych i politycznych); do różnych form zapisu i sposobów przedstawiania; do różnych typów pamięci indywidualnej i zbiorowej; wreszcie – do różnych strategii upamiętnienia i form obecności doświadczenia Zagłady w życiu publicznym.

Dążenie do zmiany paradygmatu naukowego jest nie tylko skutkiem przezwyciężenia różnego typu politycznych ograniczeń czy ideologicznych zależności, ale **jest też odpowiedzią na pojawienie się nowych lub przez lata ignorowanych źródeł**, a także skutkiem objęcia zainteresowaniem badawczym różnego typu literatury dokumentu osobistego, wielorakich świadectw życia codziennego, a nawet tak niekonwencjonalnych źródeł jak sny (Barbara Engelking). W polskich i zagranicznych archiwach znajduje się wiele nieznanych bądź niewykorzystanych dotąd dokumentów, świadectw i relacji.

W NUMERZE 5/2021 r:

Tematem przewodnim kolejnego numeru „Wiadomości Historycznych z Wiedzą o Społeczeństwie” będzie szeroko rozumiana edukacja obywatelska. Znajdą się w nim m.in. materiały na temat:

- sporu wokół gdańskiego Muzeum II Wojny Światowej;
- organizacji debat publicznych z udziałem młodzieży szkolnej;
- wpływu kultury (teatru) na kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego.

Centrum Badań nad Zagładą Żydów publikuje także książki dla nauczycieli historii i uczniów. *Wybór źródeł do nauczania o zagładzie Żydów na okupowanych ziemiach polskich* to pierwsza tego typu publikacja prezentująca 222 historyczne teksty źródłowe oraz 53 teksty literackie, które nauczyciele historii i języka polskiego mogą wykorzystać na swoich lekcjach. *Wyborowi źródeł... towarzyszy zeszyt z krótkimi ćwiczeniami odwołującymi się do prezentowanych tekstów źródłowych*. Fot. Robert Szuchta

Chodzi o tematy dotychczas zaniedbywane ze względów pozamerytorycznych (naciski czy blokady ideologiczne w czasach komunistycznych, polityka historyczna po 1989). Do takich należą niewątpliwie **sprawy szeroko pojętej kolaboracji, tak polskiej, jak i żydowskiej, problem szmalcowników i donosicieli, rola policji granatowej, rabunek mienia żydowskiego, problematyka stosunków polsko-żydowskich na prowincji i w ośrodkach wiejskich**. Szczególnie zapalnym tematem badawczym jest tzw. trzecia faza Zagłady (losy tych Żydów, którzy przeżyli getta i zdołali uniknąć deportacji do ośrodków masowej eksterminacji).

Istotna w refleksji nad Zagładą stała się **również sfera emocji i wartości duchowych**. Wysiłek badaczy skierowany jest na próbę odczytania z dostępnych źródeł zapisów cierpienia, samotności, opuszczenia, bezradności, strachu, żądzy zemsty, porywów nienawiści, moralnego zranienia i duchowej degradacji, przeżyć religijnych, aktów heroizmu, braterstwa, solidarności.